

Bc.art. Elza Strazdiņa
Latvijas Kultūras akadēmija

CILVĒKU AR FUNKCIONĀLIEM TRAUCĒJUMIEM REPREZENTĀCIJA LATVIJAS TEĀTRA MĀKSLĀ

REPRESENTATION OF PEOPLE WITH DISABILITIES IN LATVIAN THEATRE ARTS

<https://doi.org/10.55877/kkmp.2024.456>

Abstract

Representation, especially in culture and art, is important since it reflects on how people see themselves and those around them. Therefore, it is crucial to portray people as real as possible because by doing so it is possible to create a more inclusive and understanding society. In this article author brings focus to representation of disabled people on Latvian theatre stage. The aim of this article is to analyse the events of 2022/2023 season in Latvian theatre and find out how people with disabilities are represented in them as theatre is one of the most common art forms. The empirical part of the work which uses qualitative content analysis on eight theatre plays and performances reveals that in Latvian theatre art, characters with functional disabilities are stereotyped quite intensively, but experiences that are not related to the stereotyping of disability are gained only at the festival “Homo Novus”, where artists with disabilities from other countries are performing.

Keywords: *disability, performance, representation, stereotypes, theatre.*

Ievads

Dažādu minoritāšu vai sabiedrības grupu reprezentācija uz Latvijas teātra skatuves kļūst arvien aktuālāka. Lielākoties šīs diskusijas skar tādas kopienas kā LGBTQ+ [Ruicēns 2022] un dažādu rasu minoritātes. Cilvēkus ar funkcionāliem traucējumiem teātrī pārsvarā sagaida, cenšoties nodrošināt vides pieejamību, ko par nepieciešamību nosaka Apvienoto Nāciju Organizācijas (turpmāk tekstā – ANO) “Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām pamatnostādnes 2014–2020. gadam” [Apvienoto

Nāciju Organizācija 2010]. Savukārt cilvēku ar funkcionāliem traucējumiem reprezentācija izrāžu un performanču saturā paliek radošo komandu rokās. Taču sabiedrības, tai skaitā radošo profesiju pārstāvju, attieksme vēl arvien nav pretimnākoša cilvēkiem ar funkcionāliem traucējumiem. Diskrimināciju un negatīvo attieksmi pret cilvēkiem ar funkcionāliem traucējumiem apstiprina apvienības "Apeirons" pārstāves Ņina Meņģeļe un Irina Parhomenko, minot, ka *sabiedrības attieksme pret cilvēkiem ar ierobežotām iespējām pakāpeniski mainās. Tomēr līdz Eiropas līmenim Latvijai vēl tālu. Eiropā pie tā strādā jau vairāk nekā 50 gadus. Pie mums par cilvēkiem ar invaliditāti un viņu tiesībām sāka runāt tikai deviņdesmitajos. /.../ Padomju laikos invaliditāte, jo īpaši problēmas ar pārvietošanos vai redzi, nozīmēja to, ka cilvēks ir nevarīgs, darba nespējīgs. Tas nozīmēja – viņa kā sabiedrības locekļa nav. Un tas cieši iesēdās cilvēku prātos* [Delfi 2018]. Mūsdienās personas ar invaliditāti veido lielu daļu no Latvijas sabiedrības. Pēc Centrālās Statistikas pārvaldes datiem 2021. gadā Latvijā Veselības un darbspēju ekspertīzes ārstu valsts komisijas (VDEĀVK) uzskaitē bija 201984 personas ar funkcionāliem traucējumiem [Centrālā Statistikas pārvalde 2021], kas ir aptuveni 10,66% no visa iedzīvotāju skaita 2021. gadā. Raksta autore atzīst, ka teātra mākslā nav iespējams atspoguļot visus funkcionālos traucējumus, bet fiziska ķermeņa ar funkcionāliem traucējumiem klātbūtne izradē un reāls tā atspoguļojums var sekmēt sabiedrības izpratni un zināšanas par cilvēkiem ar funkcionāliem traucējumiem, ļaujot konkrētās sociālās grupas pārstāvjiem veiksmīgāk integrēties sabiedrībā kā daļai no tās. Lai noskaidrotu invaliditātes reprezentāciju Latvijā, raksta autore kā mērķi formulē izpētīt un analizēt 2022./2023. gada sezonas notikumus Latvijas teātra mākslā, kuros tiek atspoguļoti cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem. Attiecīgi tiek izvirzīts pētnieciskais jautājums: kā Latvijas teātra mākslā tiek reprezentēti cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem?

Ķermeņa ar funkcionāliem traucējumiem reprezentācijas nozīme teātrī un mākslas medijos izplatītie invaliditātes reprezentācijas stereotipi

Varoņi ar invaliditāti parādās visā Rietumu dramaturģijas vēsturē. Aplūkojot teātra norises mūsdienās, var novērot, ka liela daļa aktieru uz skatuvēm ir iedalīti lomās, balstoties uz iespējami tuvāku sakritību izskatā starp tēlu un aktieri, proti, profesionāliem aktieriem visbiežāk piešķir lomas, kas aptuveni ir pielīdzināmas viņu pašu ķermenim [Ross 2006: 22]. Ja uzmanība tiek pievērsta lomām ar funkcionāliem traucējumiem, šis paņēmieni nestrādā, jo lomas lielākoties piešķir darbspējīgiem aktieriem. Mūsdienu teātrī aktierspēle tiek uztverta kā mimēzes forma, kurā aktieris kļūst par tēlu, līdzinot un nevis aprakstot vai simbolizējot, darbību vai emociju, kas ir identificējama skatītājiem [Ross 2006: 127]. Ņemot vērā mimēzes procesu, aktiera galvenais uzdevums ir izmantot savu ķermeni tā, lai radītu sociālās un personīgās identitātes iemiesojumu. Lai arī izrādes ietvaros aktiera darbs un izvēles tajā, kā viņš iemiesojas varonī, var tikt uzskatītas par mākslinieciskām izvēlēm, sagatavošanās lomai un tās

atveides process *ietver gan sociāli politiskus, gan estētiskus pienākumus* [Ross 2006: 174], kurus aktieris bāzē uz saviem priekšstatiem un zināšanām par lomu un invaliditāti. Marija Dīna Rosa (*Marie Deanna Ross*), rakstot par cilvēku ar invaliditāti pieredzi, skatoties izrādes, min, ka *dzīvā izrāde prasa mijiedarbību un sadarbību, /../, tāpēc procesi, kuros tiek veidotas teātra reprezentācijas, tikpat daudz ietekmē cilvēku ar traucējumiem piedzīvoto pieredzi kā paši priekšstati* [Ross 2006: 233]. *Mijiedarbība starp skatītāju un aktiera darbu neattiecas tikai uz indivīda pieredzi. Tā rada arī idejas par invaliditāti, ko skatītājs pieņem par reālām vai pietuvinātām reālajai dzīvei pat tad, ja invaliditāte uz skatuves ir izdomāta* [Ross 2006: 234]. *Turklāt cilvēkus ar invaliditāti teātrī jau izsenis izmanto kā simbolus, metaforas un /../, lai apzīmētu novirzi, trūkumu, traumu un radītu skatītājos žēluma un iedvesmu sajūtu. Tas jau sen ir aicinājis aktierus “kropļot sevi” (no angļu valodas – *crip up* vai *cripping up*)¹, lai spēlētu šīs lomas* [Hadley, Paterson, Little 2002: 78]. Šo praksi humanitāro zinātņu pētnieki invaliditātes jautājumos salīdzina ar *novecojušo praksi, kad baltie aktieri tiek nokrāsoti melni, lai spēlētu melnādainus tēlus* [Hadley, Paterson, Little 2002: 78], kas šobrīd visās mākslas formās tiek uzskatīta par diskriminējošu un rasistisku praksi un aizvien mazāk tiek pielietota. Termins, ko izmanto saistībā ar darbaspējīga aktiera iemiesošanas lomā ar funkcionāliem traucējumiem, ir “invaliditātes piekārtne” jeb *disability drag*. Abi termini, pēc pētnieka Tobina Siebersa (*Tobin Siebers*) domām, *apspiež invaliditāti un apstiprina spēju ideoloģiju jeb eiblismu* [Siebers 2008: 114]. Invaliditātes piekārtnes un sevis tēlainas kropļošanas priekšrocība it kā *mudina pieņemt invaliditāti, bet vienlaikus tās trūkums ir tāds, ka invaliditāte parādās kā iegants parodēšanai. Aktieru bez funkcionāliem traucējumiem izmantošana izrādēs gan atspoguļo viņu darbaspējas, gan izlikšanās prasmi, bet tādējādi slēpj invaliditāti no sabiedrības redzes loka, kā arī pārveido tās realitāti un pamatīpašības* [Siebers 2008: 116]. Var secināt, ka, lai arī šī iemiesošanās varonī ar funkcionāliem traucējumiem veicina invaliditātes redzamību plašākā sabiedrības lokā, tās atveide iet roku rokā ar reprezentācijas problemātiku un ietekmi gan uz personām ar funkcionāliem traucējumiem, gan sabiedrību kopumā.

Pašlaik skatuves mākslā invaliditātes reprezentācija ir minimāla. ASV katram ceturtajam iedzīvotājam ir invaliditāte. Tā kļuvis par lielāko minoritāti valstī, tomēr ir vismazāk pārstāvētā minoritāte skatuves mākslās, proti, 95% lomu ar funkcionāliem traucējumiem tiek piešķirtas spējīgajiem aktieriem [Kataja 2020]. *Invaliditātes aktīvistu uzsver, ka personu ar traucējumiem attēlošana ir reprezentācijas veids, un tāpēc tai vajadzētu piederēt pašām personām ar funkcionālajiem traucējumiem, jo īpaši ņemot vērā diskursus, kas runā par citu kategoriju reprezentāciju, piemēram, rases vai dzimuma* [Ross 2006: 94]. Pasaules piemēri rāda, ka cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem var

¹ Kad aktieris bez funkcionāliem traucējumiem atveido lomu ar traucējumiem.

uzstāties publiski. Taču viņu uzstāšanās gan pašam māksliniekam, gan skatītājam ir pilnīgi cita pieredze, atšķirīga no tā, ko sniedz teātra vidē plaši izmantotā invaliditātes piekārtne. Pētniece invaliditātes jautājumos Rozmarija Garland-Thompson (*Rosemarie Garland-Thompson*) skaidro, ka *mākslinieku ar funkcionāliem traucējumiem performēšana ir nevis reprezentācijas žanrs, bet gan autobiogrāfijas forma, kurā tiek sapludināts vizuālais stāstījums, priekšplānā izvirzot ķermeni kā objektu, kas ir gan skatāms, gan izskaidrojams. It īpaši tiek uzsvērts, ka ķermenis ar traucējumiem vienlaicīgi ir medijs un arī izpildījuma saturs, ķermenis ir izrāde* [Garland-Thompson 2000: 334].

Māksliniekiem ar invaliditāti teātra un vispārīgi kultūras jomā ir spēcīgi jāaizstāv savu ķermeņu reprezentēšana, jo, *parādot savu ķermeni skatītāja priekšā, mākslinieks ar invaliditāti ģenerē skatīšanās dinamiku, aizturētu vērigumu, kas reģistrē skatītāja atšķirības. Spējīgas sabiedrības sociālajā kontekstā ķermenis ar traucējumiem izraisa skatienu, un skatiens nosaka stāstu. /.../. Šis skatīšanās rituāls rada invaliditātes identitāti sociālajā jomā* [Garland-Thompson 2000: 335]. Tāds protests pret sabiedriskajā telpā eksistējošajiem invaliditātes kultūras tēliem ir ilgstoša invaliditātes aktīvistu cīņa ar teātriem un aktieriem, kas savā praksē pielieto invaliditātes piekārtni.

Pētnieki Šarona Snaidere (*Sharon L. Snyder*) un Deivids Mičels (*David T. Mitchell*) atzīst, ka tas, kā sabiedrība izturas pret invaliditāti un cilvēkiem ar traucējumiem, lielākoties tiek balstīts uz to, ko indivīds uzzina no populārās kultūras, nevis no valsts politikas [Snyder, Mitchell 2000: 15]. Domu, ka cilvēku izpratne par invaliditāti balstās populārajā kultūrā, apstiprina arī pētnieks Kolins Bārns (*Colin Barnes*), kurš ir apskatījis medijos biežāk sastopamos stereotipus par cilvēkiem ar invaliditāti. Pirmais no stereotipiem ir persona ar invaliditāti, kas atspoguļota kā nožēlojams un bezpalīdzīgs tēls. Šāda stereotipa atspoguļošana veicina līdzjūtību, lai sabiedrība bez traucējumiem varētu justies apmierināta ar faktu, ka tā sevi nevar saistīt ar jebkāda veida invaliditātēm [Barnes 1992: 3]. Otrs stereotips ir cilvēki ar invaliditāti kā vardarbības objekts. Realitātē cilvēki ar traucējumiem izjūt un piedzīvo vardarbību no citiem cilvēkiem, turklāt visbiežāk tie ir cilvēki bez traucējumiem. Tas tiek atspoguļots dažādos medijos, tajā skaitā kino un teātrī [Barnes 1992: 6]. Kā trešais stereotips tiek uzsvērtā persona ar invaliditāti kā ļaunais tēls [Barnes 1992: 7]. Ļaunuma iemiesojums ir ļoti iesakņojies stereotips, kas ievērojami un negatīvi ietekmē invaliditātes integrāciju sabiedrībā. Persona ar traucējumiem kā atmosfēras veidotājs ir ceturtais stereotips. Tēli ar invaliditāti *dažkārt tiek iekļauti filmu un TV drāmu sižetos, lai veicinātu noteiktu atmosfēru – parasti draudus, noslēpumainību vai trūkumu, kā arī, lai iestudējuma vizuālajam iespaidam piešķirtu raksturu* [Barnes 1992: 8]. Piektais stereotips ir superkrips¹. Ņemot vērā superkripta definīciju, Magda Romanska superkripta

¹ Stereotipisks personu ar invaliditāti attēlojums, kas izceļ viņu sasniegumus kā iedvesmojošus stāstus par to, kā nepakļauties invaliditātei, lai gūtu panākumus.

naratīvu dēvē arī par iedvesmojošo invaliditāti [Romanska 2020], bet Stella Janga (*Stella Young*) superkripa naratīvu sauc par “iedvesmas porno”, skaidrojot, ka *šo stāstu centrā ir cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem, kas veic savus pamatuzdevumus un “pārvar” savus traucējumus* [Romanska 2020]. Persona ar invaliditāti kā izsmiekla objekts ir nākamais stereotips. Smieties par invaliditāti nav jauns fenomens, invaliditāte ir bijusi spējīgo cilvēku izklaides avots ļoti ilgu laiku [Barnes 1992: 10]. Bieži vien cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem tiek atspoguļoti arī kā viņu pašu vienīgais ienaidnieks [Barnes 1992: 11]. *Personas ar funkcionāliem traucējumiem kā nasta ir stereotips, kas sastopams medijos. Ar šā stereotipa palīdzību tiek pausts uzskats, ka cilvēks ar traucējumiem nav spējīgs uz savu autonomiju un neatkarību, kāda tā ir spējīgiem cilvēkiem* [Barnes 1992: 11]. Devītais stereotips – cilvēki ar traucējumiem kā seksuālas anormālijas. Līdz šim cilvēki ar traucējumiem attēloti kā nespējīgi veikt seksuālu darbību. Pētnieki uzsver, ka *vēstījums par invaliditāti ir skaidrs – cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem ir seksuāli miruši, un tāpēc viņu dzīve nav dzīvošanas vērtā* [Barnes 1992: 12]. Viens no biežākajiem stereotipiem ir personas ar funkcionāliem traucējumiem, kas nespēj iekļauties sabiedrības dzīvē [Barnes 1992: 13]. Raksta autore secina, ka cilvēkiem, kas ikdienā nenonāk saskarsmē ar invaliditāti, kino, literatūra, teātris un citas mākslas nozares kalpo kā viens no galvenajiem un vienīgajiem uzziņas līdzekļiem par invaliditāti. Rezultātā cilvēki var pieņemt redzētos stāstus par realitātei tuvinātiem un veidot attieksmi, ka netipiskie varoņi kalpo kā palīgi un savus stāstus nav pelnījuši, to attiecinot uz reālām personām un viņu pieredzi.

Metodoloģija

Darbā ar mērķtiecīgu izlasi tiek izraudzīti un analizēti 8 teātra notikumi (*skat. tabulu pielikumā*) no teātru 2022./2023. gada sezonas, noskaidrojot, kā Latvijas teātra mākslā tiek reprezentēti cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem. Mērķtiecīgā izlase tika veidota, nosakot 2 parametrus – izrādē jābūt reprezentētam tēlam ar funkcionāliem traucējumiem un izrādēm un performancēm ir jābūt skatāmām teātru un festivāla repertuārā raksta veidošanas laikā. Kā datu ieguves un analīzes metode tiek izmantota kvalitatīvā satura izvēle. Datu ieguve tiek veikta, izmantojot gan izrāžu dramaturģiskos materiālus, no kuriem raksta autore reprezentāciju izskatīs tekstuāli, gan noskatoties pašas izrādes un performances, turklāt analizējot dramaturģiskā materiāla realizāciju uz skatuves. Savukārt datu analīze tiek veikta, teātra notikumus iedalot 2 kategorijās – izrādēs, kurās spējīgs cilvēks reprezentē funkcionāli traucētu ķermeni, un performansēs, kurās funkcionāli traucēts ķermenis tiek integrēts performanču saturā. Kategorijas un analīze veidota, balstoties uz apskatītajiem reprezentācijas specifikas veidiem un to nozīmēm. Attiecīgi pirmās kategorijas sešas izrādes ir analizētas, izmantojot Kolina Bārnsa invaliditātes stereotipizācijas veidus, bet divas festivāla “Homo Novus” performances – zem otrās kategorijas, balstoties uz Roz-

marijas Garlandas-Tompsones teoriju par ķermeni kā autobiogrāfisku formu. Raksta autore uzsver, ka izmantotās teorijas un empīriskās metodes pielietojuma rezultātā raksts ir virzīts nevis mākslinieciskā, bet socioloģiskā ietvarā.

2022./2023. gada sezonā rādīto izrāžu un performanču analīze pēc stereotipizācijas paņēmieniem un ķermeņa reprezentācijas kā autobiogrāfiskas formas

Raksta empīriskās analīzes sadaļā autore pievēršas tieši Latvijas teātra mākslas telpai. Izmantojot Kolina Bārnsa invaliditātes stereotipus, turpmāk sešas no izlasē atlasītajām 2022./2023. sezonas teātra izrādēm tiks analizētas katra invaliditātes stereotipa ietvarā. Kopā tiks apskatīti deviņi stereotipi. Bet divas 2022. gada festivālā "Homo Novus" rādītās performances tiks aplūkotas Rozmarijas Garlandas-Tompsones ķermeņa kā autobiogrāfiskas formas teorijas ietvarā.

Analizētie dati norāda, ka persona ar invaliditāti kā nožēlojamais un bezpalīdzīgais tēls ir viens no vissastopamākajiem stereotipiem uz teātra skatuves. Šāda parādība ir novērojama arī Latvijas teātros, jo no sešām izrādēm, četrās izrādēs dažādos līmeņos bija redzama tēla reprezentācija kā nožēlojamais un bezpalīdzīgais. Starp tām izrādes "*Mazā naudiņa*", režisors Regnārs Vaivars, Latvijas Nacionālais teātris; "*Kalendārs mani sauc*", režisors Mārtiņš Eihe, Valmieras drāmas teātris; "*Grimmi*", režisors Elmārs Seņkovs, Liepājas teātris; "*Nelabie. Pēc Dostojevska*", režisors Elmārs Seņkovs, Valmieras drāmas teātris. Literatūras analīze jau atklāja, ka persona ar funkcionāliem traucējumiem kā nožēlojama tēla reprezentācija teātrī nav reta parādība. Raksta autore secina, ka, lai arī, iespējams, konkrētie tēli nav intencionāli veidoti kā žēluma izraisītāji, izrādes kontekstā ir svarīgi ņemt vērā faktu, ka žēlums skatītājos tiek ģenerēts gan ar binārajām opozīcijām, nostādot sevi kā veselu, bet tēlu kā nepilnīgu, gan caur tēla sižetiskajām attiecībām ar citiem tēliem. Izrādēs nav novērojams, ka varoņi paši sevi žēlotu, tas ir skatītāju – sabiedrības skatījums uz tēliem, jo sabiedrība ir pieradusi domāt, ka cilvēkiem ar traucējumiem kaut kā trūkst.

Persona kā vardarbības upuris ir otrs stereotips. Veicot izrāžu analīzi, raksta autore no sešām izrādēm trijās – "*Mazā naudiņa*", "*Nelabie. Pēc Dostojevska*" un "*Grimmi*" – konstatēja vardarbības pazīmes, kas vērstas uz cilvēkiem ar funkcionāliem traucējumiem. Vardarbība visās trīs izrādēs izpaužas dažādās intensitātēs un dažādos veidos. Un tā nav tikai vardarbība, kas saistīta ar fiziskām rīcībām, tā ir arī psiholoģiska un emocionāla vardarbība.

No analizētajiem teātra notikumiem raksta autore ir konstatējusi, ka tikai vienā izrādē "*Nelabie. Pēc Dostojevska*" tēls ar traucējumiem tiek atspoguļots kā ļaunais tēls. Izrādes varone Marija tika izskatīta arī vardarbības stereotipa aspektā, raksta autorei atzīstot, ka pret viņu vērsta fiziska vardarbība, kas rezultējās nāvē. Bet viņas kā ļaunā tēla konstruēšana, raksta autoresprāt, kalpo kā viens no viņas nāves iemesliem. Marija

izrādē tiek uztverta dažādi – kā iespēja, kā izsmiekls, arīdzan kā nelabā iemiesojums, tātad ļaunums. Lai arī Marija neatbilst Magdas Romanskas ļaunā tēla raksturojumam kā noziedzniece vai briesmone [Romanska 2020], viņa citu acīs tiek konstruēta kā viena, izmantojot reliģiju un pārākuma varu jeb eiblismu.

Veicot visu sešu izrāžu analīzi, raksta autore secina, ka tikai vienā no izrādēm ir tēls ar funkcionāliem traucējumiem, kas tiek izmantots kā atmosfēras veidotājs – “*Grimmi*”. Pēc raksta autores domām, izrādes, kurās varonis ar traucējumiem ir galvenajā lomā – “*Kalendārs mani sauc*”, “*Mazā naudiņa*”, “*Neatlaidības spēles*” – stereotips nav iespējams, jo centrālā persona nav spējīgs cilvēks. Lai arī izrādes kontekstā Sniegbaltīte nekalpo kā spējīga varoņa labo īpašību izcēlēja, viņa izrādes sižetā iezīmē labā klātbūtni, tātad veido izrādes atmosfēru. Sniegbaltītei piešķirot autiskā spektra traucējumus, viņa tiek reprezentēta kā gaišuma un nevainības simbols.

Izskatot superkripa stereotipa klātesamību Latvijas teātrī, kas izceļ personu sasniegumus kā iedvesmojošus stāstus par to, kā ir iespējams pārvarēt savu invaliditāti [Stebra, Stapleton, Kennedy 2022: 185], raksta autore secina, ka stereotips parādās vienā izrādē – “*Neatlaidības spēles*”, bet pašas izrādes kontekstā tas ir diskutabls jautājums, jo izrāde ir veidota, balstoties reālas personas dzīvesstāstā.

Veicot izrāžu analīzi, tiek konstatēts, ka trijās no sešām izrādēm ņirgāšanās tiek atspoguļota, tēlus ar traucējumiem pozicionējot kā izsmiekla objektus. Starp tām “*Mazā naudiņa*”, “*Puika, kurš redzēja tumsā*” un “*Nelabie. Pēc Dostojevskā*”. ņirgāšanās par cilvēkiem ar traucējumiem ir vērojama gan sabiedrībā, gan uz teātra skatuves. Pēc raksta autores domām, šis stereotips tuvākā nākotnē neizzudīs, jo literatūras darbi, kas top šobrīd par cilvēkiem ar traucējumiem, lielā mērā iekļauj arī sabiedrības attieksmi. Starp šiem piemēriem arī darbi, uz kuriem balstītas pētījumā iekļautās izrādes, Andra Kalnozola “*Kalendārs mani sauc*” un Sirku Peltolas “*Mazā naudiņa*”. Kamēr arī realitātē sabiedrība ir spējīga ņirgāties par cilvēkiem ar funkcionāliem traucējumiem, tikmēr arī tas var tikt iekļauts jaunākajos darbos, jo tieši literatūra bieži reflektē par sabiedrībā notiekošajiem procesiem, idejām un uzskatiem, tajā skaitā arī par invaliditāti.

No sešām analizētajām izrādēm, četrās ir konstatēts, ka tēli tiek konstruēti kā nasta citiem – “*Mazā naudiņa*”, “*Puika, kurš redzēja tumsā*”, “*Kalendārs mani sauc*” un “*Nelabie. Pēc Dostojevskā*”. Sabiedrībai bieži vien, pēc raksta autores domām, rodas priekšstats par personām ar traucējumiem kā pilnībā atkarīgām no citiem. Taču tā nav ar visiem. Protams, nevar izslēgt gadījumus, kad personas tik tiešām ir pilnībā atkarīgas no cita cilvēka, bet nastas stereotipa kontekstā var uzsvērt, ka visi varoņi, kas šajās četrās izrādēs atspoguļo funkcionālos traucējumus, spēj vai arī spētu būt atbildīgi par saviem lēmumiem paši. Tomēr sabiedrības slogs gan sižetiski izrādēs, gan skatītāju rindās piešķir varoņiem un reāliem cilvēkiem šo uzskatu, ka bez citu palīdzības viņi nevarētu izdzīvot.

Veicot teātra notikumu analīzi, saistībā ar stereotipu par personām ar traucējumiem kā seksuālām anormālījām, raksta autore secina, ka no sešām izrādēm tikai divas var tikt asociētas ar šo stereotipu – *“Mazā naudīņa”* un *“Kalendārs mani sauc”*. Abās izrādēs galvenie varoņi ir iekšējā un, autore sprāt, sabiedrības konfliktā ar sevi kā seksuālu būtni, ko ir veidojusi un turpina uzturēt pati sabiedrība. Darbos notiek divi līdzās pastāvoši procesi, proti, lai arī abi varoņi apzinās simpātijas un mīlestības izpausmes, kas vērstas pret kādu, šajā gadījumā, sievieti, viņi saglabā un iemieso seksuālas anormālījas stereotipu, kas izrādes laikā izpaužas caur sarunām, monologiem un ķermeņa valodu.

Realitātē cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem lielākoties tiek uztverti kā personas, kas pilnvērtīgi nespēj iekļauties sabiedrībā, kā rezultātā tiek konstatēts četrās no sešām izrādēm – *“Mazā Naudīņa”*, *“Puika, kurš redzēja tumsā”*, *“Kalendārs mani sauc”*, *“Nelabie. Pēc Dostojevska”*. Cilvēki ar invaliditāti tiek izolēti no sabiedrības ne tikai dzīvē, bet arī izrādēs. Raksta autore uzskata, ka šā stereotipa izmantošana var tikt uztverta divos veidos. Pirmo iespējams izmantot, lai norādītu uz reālo situāciju, ka tā notiek realitātē – cilvēki ir vai nu izslēgti, vai daļēji izslēgti no sabiedrības. Otro veidu raksta autore uztver kā ideju, kas ir saistīts ar veidu, kā likt skatītājam izjust žēlumu par tēlu. Viennozīmīgi, šis stereotips visvairāk atbilst visiem stereotipiem, jo tieši šī izolētība var kalpot par iemeslu sliktai attieksmei, neziņai, izsmiešanai, kas ir vērstā pret cilvēkiem ar funkcionāliem traucējumiem.

Veicot izrāžu analīzi, starp apjomīgā stereotipu atspoguļojuma ir ainas, kurās invaliditāte tiek netiek stereotipizēta. Visbiežāk pozitīva reprezentācija bija redzama izrādēs *“Puika, kurš redzēja tumsā”* un *“Neatlaidības spēles”*. Raksta autore secina, ka iemesls pozitīvam atspoguļojumam ir faktā, ka izrādes balstītas uz reāliem prototipiem, kā rezultātā izrādes vai dramaturģiskā materiāla veidotājiem ir bijusi tieša sasaiste un pētniecības iespējas tēlu konstruēšanā. Ir skaidrs, ka stereotipisku reprezentāciju izrādēs ir daudz vairāk nekā patiesu, bet, raksta autore sprāt, arī pašas mazākās vēlamās reprezentācijas var veicināt pozitīvu skatītāja izpratnes veidošanu par invaliditāti un pašu cilvēku ar funkcionāliem traucējumiem pieredzi sabiedrībā.

Bet Starptautiskais Jaunā teātra festivāls “Homo Novus” invaliditātes atspoguļošanā veic atšķirīgu pieeju no teātriem un to izrādēm. Proti, divos no 2022. gada festivāla notikumiem – *“Dzīvnieks”* Kjāras Bersani izpildījumā un *“Kuram tas rūp!/?”* PEREL veikumā – uz skatuves ir cilvēks, kam tiešām ir funkcionāli traucējumi. Kā rezultātā mākslinieku ķermenis ir ne tikai mākslinieciskās izpausmes līdzeklis, bet arī daļa no performanču satura. Māksliniekiem ar funkcionāliem traucējumiem ir dota iespēja konfrontēt skatītāju, lai pateiktu, ka arī viņu stāsts ir svarīgs, ka arī viņi paši ir spējīgi radīt mākslu, kā arī ka ir laiks uztvert cilvēkus ar funkcionāliem traucējumiem nopietni.

Secinājumi

Analīzē tiek konstatēts, ka nav izrādes, kurā uz tēlu ar invaliditāti var attiecināt tikai vienu vai nevienu stereotipu. Katrs no tēliem dažādās situācijās iemieso vairākus no stereotipiem, norādot, cik cits citu papildinošs ir katrs no stereotipiem. Tā, piemēram, izrāde “*Nelabie. Pēc Dostojevskā*” iemieso septiņus no divpadsmit stereotipiem. Veicot analīzi, raksta autore konstatēja, ka visbiežāk izmantotais stereotips ir cilvēks ar invaliditāti, kas nespēj iekļauties sabiedrībā. Tēli tiek atspoguļoti kā margiņāla kopiena, kas nav pazīstama ar noteikumiem, ko pieņēmuši spējīgie tēli. Raksta autore sprāt, tieši šis stereotips kalpo par iemeslu visu pārējo stereotipu eksistēšanai, jo visspilgtāk norāda uz bināro sadalījumu – *mēs* un *viņi*. Taču ir skaidrs, ka tēlu stereotipizācija rada aplamus priekšstatus par invaliditāti un tās sniegto pieredzi kopumā.

Izrāžu analīze pierāda, ka, pirmkārt, tēli ar traucējumiem tiek lielā mērā stereotipizēti, lai piešķirtu tiem citādības prizmu. Otrkārt, teātri, kas uzved konkrētās izrādes, daļēji nepievērš uzmanību sociālajam kontekstam un zemtekstam, ko tas pauž skatītājiem. Turklāt teātri ignorē iespēju, ka varoņus var atveidot arī cilvēki ar invaliditāti. Treškārt, ņemot vērā, ka arī teātris kalpo kā socializācijas aģents, izrādes ir uztveramas kā ideju avots, ko cilvēks var pārņemt savā ikdienā, tajā skaitā arī jautājumos par invaliditāti. Un, ja sniegtais priekšstats ir balstīts stereotipos, tad attieksme un rīcības, kas vērstas pret cilvēkiem ar traucējumiem, var tikt uzskatītas par diskriminējošām.

Veiktais pētījums atklāj, ka teātra mākslā Latvijā līdztekus tiek piedzīvotas divas pretējas pieredzes saistībā ar invaliditātes reprezentāciju uz skatuves. Analīze, kas pievērsās performancēm, kurās uzstājas cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem, tika noskaidrots, ka abas performances ķermeni integrē performanču saturā. Tas liecina, ka mākslinieks ar funkcionāliem traucējumiem spēj līdzvērtīgi izmantot savu ķermeni kā mākslinieciskās izpausmes līdzekli, kā to dara spējīgs mākslinieks. Tāpat kā izrādes arī abas performances kalpo par mediju starp mākslinieku un skatītāju, kā rezultātā mākslinieks uz skatuves ir tas, kurš nosaka, ko saņemt un uztvert skatītāji. Raksta autore secina, ka šie darbi nav vērsti uz sevis stereotipizāciju, bet gan informēšanu, tādējādi nevis rosinot žēlumu, bet sociālas pārdomas par to, kā cilvēki ar funkcionāliem traucējumiem tiek uztverti sabiedrībā.

Pētījums ir nozīmīgs atspēriena punkts invaliditātes pētniecībai Latvijas radošajās nozarēs. Raksta autore uzskata, ka nākotnē ir nepieciešams veidot pētījumus, kas pievērsās pašu cilvēku ar invaliditāti viedokļu izpētei par reprezentāciju gan teātrī, gan citās mākslas nozarēs. Ņemot vērā, ka šajā rakstā liels uzsvars tika likts uz spējīgu cilvēku iemiesošanas personās ar invaliditāti, vēl viens nozīmīgs aspekts, par ko būtu nepieciešams diskutēt, ir aktieru sagatavošanās un pētniecības process konkrētajās lomās. Raksta autore sprāt, svarīgākais turpmāk ir veidot pētījumu un no tā izrietošu diskusiju par profesionālas izglītības, prakses un iekļaujošu darbavietu iespējām radošajā sektorā Latvijā cilvēkiem ar invaliditāti.

*Pielikums***Informācija par empīriskās daļas analizē iekļautajām izrādēm un performancēm**

Teātra notikums	Pirmizrādes datums	Teātris/festivāls	Režisors	Tēls ar funkcionāliem traucējumiem	Mākslinieks, kurš atspoguļo traucējumus
Mazā naudiņa	06.04.2022.	Latvijas Nacionālais teātris	Regnārs Vaivars	Jāsons, Māte	Romāns Bargais, Indra Burkovska
Puika, kurš redzēja tumsā	04.12.2019.	Latvijas Nacionālais teātris	Valters Silis	Zelma, Zengus, Daina, Valters, Ivars	Daiga Gaismiņa, Ainārs Ančevskis, epizodiski – Elizabete Skrasčiņa un Romāns Bargais
Grimmi	23.04.2022.	Liepājas teātris	Elmārs Seņkovs	Sniegbaltīte	Kintija Stūre
Kalendārs mani sauc	12.04.2022.	Valmieras drāmas teātris	Mārtiņš Eihe	Oskars, Janīna, Maiga	Meinards Liepiņš, epizodiski – Anna Nele Āboliņa, Inese Ramute
Nelabie. Pēc Dostojevskā	16.09.2022.	Valmieras drāmas teātris	Elmārs Seņkovs	Marija	Anna Nele Āboliņa
Neatlaidības spēles	30.03.2022.	Dirty Deal Teatro	Roberts Dauburs	Daiga Dadzīte	Daiga Gaismiņa
Dzīvnieks	n.a.	Teātra festivāls "Homo Novus"	Kjāra Bersani	–	Kjāra Bersani
Kuram tas rūp !/?	2019	Teātra festivāls "Homo Novus"	PEREL	–	PEREL

Izmantotie avoti

- Apvienoto Nāciju organizācija (2010). *Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām*. Pieņemts: 13.12.2006. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1630> (skatīts 05.03.2023.)
- Barnes, C. (1992). *Disabling Imagery and the Media. An Exploration of the Principles for Media Representations of Disabled People*. Krumlin: Ryburn Publishing, p. 29.
- Centrālā Statistikas pārvalde (2021). *VDEĀVK uzskaitē esošo personu ar invaliditāti skaits*. Pieejams: <https://data.stat.gov.lv:443/sq/15984> (skatīts 05.03.2023.)
- Garland-Thompson, R. (2000). Staring Back: Self-Representations of Disabled Performance Artists. *American Quarterly*. Vol. 52, No. 2, pp. 334–338. Pieejams: DOI:10.1353/aq.2000.0024 (skatīts 17.04.2023.)
- Hadley, B., Paterson, E., Little, M. (2022). Quick Trust and Slow Time. *The International Journal of Disability and Social Justice*. Vol. 2, No. 1., pp. 74–94. Pieejams: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48676197> (skatīts 07.04.2023.)
- Kataja, R. (2020). Inclusion, Don't Forget About Us: Disabilities in Performing Arts. Online: *Harvard Political Review*. Pieejams: <https://harvardpolitics.com/disabilities-in-performing-arts/> (skatīts 12.04.2023.)
- Meņģele, Ņ., Parhomenko, I. (2018., 19. dec.) Kā jūtas invalīdi un viņu draugi Latvijā. Intervē: nav zināms. *Delfi*. Pieejams: <https://www.apeirons.lv/ka-jutas-invalidi-un-vinu-draugi-latvija/> (skatīts 08.03.2023.)
- Romanska, M. (2020). On screen and on stage, disability continues to be depicted in outdated, cliched ways. Online: *Salon*. Pieejams: https://www.salon.com/2020/12/27/on-screen-and-on-stage-disability-continues-to-be-depicted-in-outdated-cliched-ways_partner/ (skatīts 12.04.2023.)
- Ross, M. D. (2006). *Trying to Relate: Disability and the Politics of Representation in Contemporary Theatre*. Dissertation. Michigan: University of Michigan, p. 260.
- Ruicēns, D. (2022). LGBTQ+ kopienas atspoguļojums Latvijas skatuves mākslā (2015–2021). Bakalaura darbs. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija, 56. lpp.
- Siebers, T. (2008). *Disability Theory*. Michigan: The University of Michigan Press, p. 231.
- Snyder, S. L., Mitchell, D. T. (2000). *Narrative Prosthesis. Disability and the Dependencies of Discourse*. Michigan: The University of Michigan Press, p. 211.
- Sterba, D., Stapleton, J. N., Kennedy, W. (2022). The Supercrip Athlete in Media: Model of Inspiration or Able-Bodied Hegemony? *International Journal of Sport Communication*, Vol. 15, Iss. 3, pp. 185–189. Pieejams: <https://doi.org/10.1123/ijsc.2022-0062> (skatīts 24.04.2023.)

Raksta empīriskajā analizē izmantotie avoti

- Bersani, K. (2022). “*Dzīvnieks*”. Izpildījums: Kjāra Bersani. Rīga: Starptautiskais Jaunā teātra festivāls “Homo Novus”.
- Brāļi Grimmi (2022). “*Grimmi*”. Rež. Elmārs Seņkovs. Liepāja: Liepājas teātris.
- Bugavičute-Pēce, R. (2019). “*Puika, kurš redzēja tumsā*”. Rež. Valters Sīlis. Rīga: Latvijas Nacionālais teātris.
- Bugavičute-Pēce, R. (2019). “*Puika, kurš redzēja tumsā*”. Rež. Valters Sīlis. Latvijas Nacionālā teātra lugas eksemplārs atrodas teātra arhīvā, 61 lpp.
- Kalnozols, A. (2022). “*Kalendārs mani sauc*”. Rež. Mārtiņš Eihe. Valmiera: Valmieras drāmas teātris.
- Kalnozols, A. (2022). “*Kalendārs mani sauc*”. Rež. Mārtiņš Eihe. Valmieras drāmas teātra lugas eksemplārs atrodas teātra arhīvā, 38 lpp.
- Kļava, J. (2022). “*Nelabie. Pēc Dostojevska*”. Rež. Elmārs Seņkovs. Valmiera: Valmieras drāmas teātris.
- Kļava, J. (2022). “*Nelabie. Pēc Dostojevska*”. Rež. Elmārs Seņkovs. Valmieras drāmas teātra lugas eksemplārs atrodas teātra arhīvā, 98 lpp.
- Kondraša, D., Dauburs, R. (2022). “*Neatlaidības spēles*”. Rež. Roberts Dauburs. Rīga: Dirty Deal Teatro.
- Kondraša, D., Dauburs, R. (2022). “*Neatlaidības spēles*”. Rež. Roberts Dauburs. Dirty Deal Teatro izrādes lugas eksemplārs teātra arhīvā, 29 lpp.
- Peltola, S. (2022). “*Mazā naudiņa*”. Rež. Regnārs Vaivars. Latvijas Nacionālā teātra lugas eksemplārs atrodas teātra arhīvā, 91 lpp.
- Peltola, S. (2022). “*Mazā naudiņa*”. Rež. Regnārs Vaivars. Rīga: Latvijas Nacionālais teātris.
- PEREL (2022). “*Kuram tas rūp!/?*” Izpildījums: PEREL. Rīga: Starptautiskais Jaunā teātra festivāls “Homo Novus”.